ÇAĞATAYCA TIP METİNLERİ ÜZERİNDE KEŞİFLER DEVAM EDİYOR

İdris Nebi Uysal

Her ne kadar günümüze ulaşan fosillerden hastalık amillerinin insandan önce de var olduğu anlaşılsa da konuya insan merkezli yaklaşıldığı zaman hastalıkların tarihinin insanlıkla başladığını söylemek mümkündür. İnsan hayatını korumayı ve neslini sürdürmeyi merkezine alan bu uğraş; binlerce yıldır muhtelif coğrafyalarda insanların yaşam ve sağlıkla ilgili en temel ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışmıştır. Derdini sağaltmak, yarasını sarmak, acısını dindirmek, sevdiklerini korumak ve neslini devam ettirmek için şifa(cı)ya koşan insanın bu çabaları tıp ilminin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

İnsanlar; birçok konuda olduğu gibi hastalıkların teşhis ve tedavisinde kazandığı tecrübe ile edindiği birikimi sonraki kuşaklara aktarma ihtiyacı hissetmiştir. Önceleri sözle gerçekleştirilen bu aktarımlar, yazıdan sonra kâğıt ortamına taşınmıştır. Türk, Çin, Hint, Yunan, Mısır tarihleri incelendiği zaman hekimliğe dair bilgi, birikim ve deneyimin yazılı hâle getirildiği birçok kaynakla karşılaşılır.

Türk tıbbının ilk yazılı kaynakları Uygurlara aittir. Arkeolog Albert von Le Coq'un XX. asrın ilk yıllarında Turfan'da bulduğu yazmalar, Türk tıbbının ilk verimleri olarak kabul edilir. Bu yazmalar Reşid Rahmeti Arat tarafından 1930 ve 1932 yıllarında Almanca olarak neşredilmiştir. Yazmaların ilki; 21 sayfaya yazılmış 201 satırlık bir kitap, diğeri ise 31 parçadan oluşan bir metindir. İki çalışma da Arat'ın neşrinden birkaç yıl sonra Ahmet Süheyl Ünver tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Arkeolojik kazılar sırasında Turfan'da ortaya çıkarılan kabartma ve mezarlarda Uygur Türklerine ait çeşitli tıbbi malzemelere de ulaşılmıştır. İslam öncesi Türk boylarının pratik ve âdetleriyle şekillenen Uygur tıbbının Hindistan, İran, Çin gibi komşu ülkelerdeki uygulamalardan etkilendiği, daha sonra İslam dinine ait motif ve uygulamalarla zenginleştiği görülmektedir.

Tıp metinleri dil, bilim ve kültür tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Bu eserler içerik yönüyle tıp, din, sosyoloji, psikoloji, folklor, botanik, zooloji, farmakoloji gibi birçok disipline malzeme sunarken söz varlığı ve dil icrası bakımından da dil bilimciler için temel kaynak durumundadır. Tıp ve bilim tarihimizin temel kaynakları arasında yer alan bu metinler, Türkçenin, tarihin her devrinde bilim dili olarak işletildiğini gösteren örneklerdendir.

Ayrıca bu metinler, söz varlığındaki alıntı unsurlar nedeniyle dil bilimcilere Türkçe dil ilişkilerinin seyrini izleme imkânı da vermektedir. Dolayısıyla yazıldığı çağın dil ve kültür özelliklerini yansıtan bu eserlerin sadece tıp tarihi bağlamında ele alınması, metinlerden elde edilecek bilginin sınırlı kalmasına neden olacaktır. Tıp yazmalarından daha çok yararlanmak için bu eserlerin sahanın ve çağın dil özellikleri çerçevesinde okunup incelenmesi gerekmektedir.

Dil tarihimizde tıp metinlerinin üç sahada yoğunlaştığı şeklinde yaygın bir kanaat hâkimdir: Eski Uygur, Memlûk ve Anadolu. Uygur Türkleri, birçok konuda olduğu gibi bu alanda da öncülük etmişlerdir. Anadolu; eserlerin sayıca fazla, içerik yönüyle zengin ve yöntem bakımından düzenli olduğu sahadır. Bu coğrafyada Oğuz Türkçesiyle telif veya tercüme edilmiş onlarca eser vardır. Mısır'da 1250 yılından XVI. asrın ilk çeyreğine kadar süren Kıpçak idaresi zamanında bir kısmı insan, bir kısmı ise hayvan sağlığıyla ilgili kitaplar kaleme alınmıştır. Bunlar Arapça ve Türkçe eserlerden oluşmaktadır. Arapça telif edilenler insan sağlığı üzerine yoğunlaşırken Kıpçak Türkçesiyle yazılanlar Farsçadan tercüme edilmiş olup daha çok hayvan sağlığı, bilhassa at hastalıkları hakkındadır. Anılan sahalara ait metinler, Türkiye Türkolojisinde enine boyuna incelenmiştir. Tıp metinleri açısından ele alınmayı bekleyen dönemlerinden biri de Çağatay dönemidir.

Son yıllarda Aslan Terzioğlu, Osman Fikri Sertkaya, László Károly, Bilge Baydan, Önal Kaya, Aysun Gürgüz, İdris Nebi Uysal, Devin Deweese, Emine Temel Alemdar, Elif Gizem Karaoğlu Kirenli gibi isimlerin yaptığı çalışmalar, tıp muhtevalı eserlerin Çağatay sahasında da yazıldığını göstermektedir. Károly, Orta Asya Türklüğünün XVII. yüzyıldan itibaren Türkçe tıp metinleri vermeye başladığını ifade etse de Deweese, söz konusu metinlerin Timur devrinden itibaren görüldüğünü, Orta Asya tıp geleneğinin o dönem eserleri üzerine inşa edildiğini belirtir. Bugün Taşkent başta olmak üzere Buhara, Hoten, Kâşgar, Yarkend gibi merkezlerde asılları veya nüshaları bulunan metinler, Çağatay sahasının tıp, eczacılık ve veterinerlik alanlarında birçok eser meydana getirdiğini göstermektedir.

Çağatay sahasına ait tıp metinleri arasında şunları saymak mümkündür: İbn Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond Tog Begi tarafından yazılmış olan ***Tıbb Kitabı,*** Özbekçe yazılmış Arap harfli bir mecmuada yer alan ***Tıb-nâme-i Türkî*** veya İsveç Lund Üniversitesi Gunnar Jarring Koleksiyonu'ndaki adıyla ***Tabîbçılık***, ***Tıbb-ı Yûsufî*** yahut diğer adıyla ***Tabîblik Kitâbı***, SSSR Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü Uygurca El Yazmaları Kataloğuna kayıtlı A275 numaralı ***Risâle-i Tıbb***, vefat ettiği 1702'ye kadar Belh ve Buhara'da idarecilik yapan Seyyid Sübhân Kulu Muhammed Bahadır Han'ın ***Tabîblik Kitâbı***, Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han'a ait ***Menâfi'a'l-İnsân***, müellifi veya müstensihi bilinmeyen ***Risâle-i Şifâ'ü'l-Ebdân***, ***Kabâ'idü'l-İlâc***, Badr-ad-Dîn Kâşgarî isimli kişinin yazdığı ***Şifâ'âtü'l-Kulûb***, Abd ar-Rahmân ibn Rahmat Allâh tarafından yazılan ***Destûru'l-İlâc***, Badr ad-Dîn Sûfî tarafından yazılan ***Risâle-i Hikmet***.

Son günlerde Çağatayca tıp metinleri üzerine emek veren isimlerden biri de Elif Gizem Karaoğlu Kirenli'dir. Doktora tezi olarak hazırladığı ***XIX. Yüzyıla Ait Çağatayca Tıp Metni*** (Paradigma Akademi Yayınları, 915 s.) adlı çalışma, 2023 yılının son günlerinde kitap

hâline getirilerek bilim dünyasının istifadesine sunulmuştur.[1] İki ciltten meydana gelen eserin birinci cildi "Giriş, İnceleme, Çeviri Yazılı Metin" bölümlerinden oluşuyor. İkinci ciltte ise "Dilbilgisel Dizin ve Sözlük" ile orijinal metne ait "Tıpkıbasım" bulunuyor.

Araştırmacı, "Lund Üniversitesi Kütüphanesi Doğu Türkistan El Yazmaları"nda "Jarring Prov. 357" numarasıyla kayıtlı tıp metnini okuyup dil ve söz varlığı yönüyle incelemiştir. Yazmayı ana nüsha olarak kabul eden Karaoğlu Kirenli, bu eserle büyük benzerlik sergileyen İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığındaki metin ile Berlin Devlet Kütüphanesi Avrupa Dışı El Yazmaları İslami El Yazmaları Kategorisi'nde bulunan metni destek nüshaları olarak değerlendirmiştir. Okuma esnasında yer yer destek nüshalarına da müracaat eden araştırmacı, incelemesini İsveç nüshası üzerinden yürütmüştür.

Koleksiyondaki katalog kaydında "Tıbbi eser / tıbbi tez / tıbbi risale" şeklinde adlandırılan eser, Gunnar Jarring tarafından 1930'da Kâşgar'da satın alınmıştır. O tarihlerde birkaç yıl Uygur coğrafyasında yaşayan Jarring ve arkadaşlarının bölge halkından çok sayıda eser temin edip bunları ülkesine götürdüğü herkesçe bilinen bir hadisedir. İşte böyle bir serüveni olan eserin kimin tarafından yazıldığı yahut istinsah edildiği belli değildir. Ancak yazmanın sonunda geçen "sene 1290" kaydı, yazma işinin miladi 1881-2 tarihinde bitirildiğini göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu sene bilgisinin, eserin yazılış yahut istinsah tarihi olup olmadığı kesin değildir.

Karaoğlu Kirenli'nin aktardığı notlara göre eser, süslemeli yeşil kartonla ciltlenmiş ve iç kapak kısımlarına sarı deri yapıştırılmıştır. Ölçüleri 210x135 mm'dir. Metin, çoğunlukla 11 satırdan oluşsa da bazı sayfalarda satır sayısı 12 ila 15'e kadar çıkabilmektedir. Eserin sayfaları Jarring tarafından numaralandırılmış ve başlığı yine kendisi tarafından *A Handbook of Medicine and The Treatment of Different Diseases and Their Remedies* olarak belirlenmiştir. Bu durum, adı geçen yazmadaki adsız pek çok metin için de söz konusudur. Araştırmacı, bu ifadeyi Türkçeye "Farklı Hastalıkların Tedavileri ve Çareleri İçin Bir Tıp El Yazması" (Karaoğlu Kirenli, 2023: 43) şeklinde tercüme etmiştir. Çeviride "el yazması" yerine "el kitabı" ifadesinin daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Karaoğlu Kirenli (Karaoğlu Kirenli, 2023: 43-44), Jarring'in bizzat eserle ilgili kaleme aldığı notlara gönderme yaparak eserin içeriğine dair şu bilgileri paylaşmıştır: *Sayfa 126-141'de Lokman'dan alıntı yapan çeşitli ilaçlar ve diğer tedaviler numaralandırılmıştır. Sayfa 112b'de iyileştirme sürecinde kullanılan büyü formülleri bulunmaktadır. Sayfa 1b'de kitap birden, besmelesiz başlar. Kapağa yapıştırılmış olan sayfa 1a ise boş bir sayfa olarak gözükmektedir. Eserin 142b-147a varakları arasında Türk şiirinden, hikâyelerinden ve tıbbi reçetelerden parçalar yer almaktadır. Sayfa 148 ve arka iç kapakta çeşitli yazma alıştırmaları ve notlar vardır. Kâğıt özelliği; beyaz ya da sarımsı, geleneksel (yerli malzeme), cilasız ve hafif cilalı çeşitli kalitede kâğıt.*

Jarring'in de söylediği gibi, 1b sayfasında besmele olmadan başlayan yazmada tıp bölümü 1b-142a arasındadır. Kütüphane kayıtlarında 148 varak olduğu

1 Dr. Elif Gizem Karaoğlu Kirenli, *XIX. Yüzyıla Ait Çağatayca Tıp Metni: Cilt I (Giriş-İnceleme-Metin), Cilt II (Dizin-Tıpkıbasım)*, Paradigma Akademi Yayınları, 2023.

belirtilen eser, 142a'da yer alan temmet kaydıyla tamamlanmıştır. Ancak araştırmacı, hattın değişmesi ve bu notların temmet kaydından sonra yazılmış olması nedeniyle bu bilgilerin başka biri tarafından daha sonra ilave edilmiş olabileceğini düşünmektedir.

Karaoğlu Kirenli, metnin Anadolu sahasında yazılan tıp kitaplarında görmeye alışık olduğumuz bazı özellikleri taşımadığını söyler. Araştırmacı, hastalık isimlerinin klasik sıralamaya (baştan ayağa) göre verilmediğini, eserde bap ve fasıl başlıkları altında işlenen konularda bir düzenin gözetilmediğini belirtir. Ayrıca eserde dikkat çekici bazı uygulamaların da bulunduğunu dile getirir. Mesela yazmanın 126b-131b varakları arasında "Bedel" başlığı altında bitkilerle ilgili açıklamaların yer aldığını, bitkilerin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıkları verilerek eserde küçük bir sözlük teşkil edildiğini ifade eder.

Çalışmasına "Türklerde Tıp" konusuyla giriş yapan araştırmacı, ilerleyen sayfalarda sözü Çağatay sahasındaki tıbbi faaliyetler konusuna getirir. Çağatay Türkçesi terimi ve dönemleri üzerinde durduktan sonra Uysal'ın ***XX. Yüzyılın Başlarında Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Metni Tabîbçılık*** (Kesit Yayınları, 2020) adlı çalışması ve kendi tespitlerinden hareketle Türkçenin Çağatay döneminde telif yahut tercüme şeklinde kaleme alınmış tıp metinlerini verir. Ardından ele aldığı metin ile ona benzeyen metinleri tanıtır. Benzer metinleri, muğlaklığın önüne geçebilmek için "nüsha" olarak isimlendirdiğini, İsveç nüshasını neden ana nüsha olarak seçtiğini söyler. Burada yazarın izlediği yol ile ortaya koyduğu tespitlerin doğru olduğunu belirtmekte yarar var. Takip eden sayfalarda araştırmacı, eldeki tıp metninin tematik söz varlığını verir; yazmada adı geçen yer adları ile kişi isimlerini listeler. Birinci cildin 78-171. sayfaları, araştırmacının metin üzerinde imla, ses ve şekil bilgisi incelemesi yaptığı "İnceleme" bölümüne ayrılmıştır.

Karaoğlu Kirenli, ilk cildin son bölümünde transkripsiyon alfabesiyle yazıya geçirdiği metin ile incelemenin sonunda ortaya çıkan sonuçları paylaşır. Araştırmacı, burada dipnotlar yardımıyla ana nüshada karşılaştığı eksik ve hatalı yerler ile diğer nüshalarda görülen farkları göstermiştir. Sayfa altında verilen notlar, araştırmacının okuma sırasında destek nüshalarından çokça istifade ettiğini göstermektedir.

Eldeki metin; dil, kültür, bilim ve tıp tarihimiz açısından önemli ve değerlidir. Çağatay sahasında yazılmış olması, tıp geleneği bakımından Eski Yunan, Hint, Arap, Fars ve Türk kültürünü bir araya getirmesi onu değerli kılan özellikler arasındadır. Çağatay Türkçesinin son zamanlarına tanıklık etmesi eseri dil icrası bakımından ayrıca önemli hâle getirmektedir. Yarkend'de yazıya geçirilmesi nedeniyle metin, o yıllarda kadim Uygur coğrafyasında konuşulan Türkçenin dil özelliklerini yansıtma imkânı da vermiştir. Bu nedenle araştırmacı, metnin ses ve şekil bilgisi özelliklerini Çağatay Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi ve Uygur ağızlarıyla karşılaştırmalı şekilde ele almıştır. Fakat eserin belli bir bölüme kadar kopya yahut özgün metin, bazı bölümler itibarıyla derleme, bazı kısımlar itibarıyla ise adaptasyon özelliği sergilemesi metnin türünü ve kategorisini belirlemeyi zorlaştırmıştır.

XIX. Yüzyıla Ait Çağatayca Tıp Metni isimli çalışmanın, hacimli bir metin olmasına rağmen oldukça titiz ve dikkatli bir şekilde hazırlandığı görülmektedir. Sayın Karaoğlu Kirenli'yi tebrik ederiz.

Bununla birlikte her çalışmada olduğu gibi eldeki yayında da nazarlık kabîlinden bazı basit hatalar vardır. Mesela, "Kısaltmalar Dizini"nde yer alan "krş." kısaltması için "Karşılığı" tanımı yapılmıştır. Bunun "Karşılaştırınız" şeklinde olması gerekmektedir. Nitekim dizinde çokça geçen bu kısaltmanın kullanılış amacı da kelimeleri anlam ve yazılış yönleriyle karşılaştırmaktır. 142a'nın 4-7. satırlarındaki Arapça "*temmeti'l-kitāb bi-ʿavünü'l melikü'l vehhāb*" ifadesinde "avn" kelimesi ile "bi" harf-i cerrinin geldiği kelimelerin okunuşu yanlıştır. Doğrusu şudur: *temmeti'l-kitābu bi-ʿavni'l-meliki'l-vehhāb*. Transkripsiyon alfabesinde Arapçadaki "peltek s" harfi için kullanılan üstü noktalı s (ṡ) işareti de bundan sonraki baskılarda düzeltilmesi gereken bir başka örnektir.

Türkçe tıp metinleri, Türkiye Türkolojisinde Uygur, Eski Anadolu ve Kıpçak dönemleri bağlamında ele alınmakta, bu bahiste Çağatayca eserlerden hiç bahsedilmemektedir. Ancak yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Çağatay sahası, Türkçe tıp metinleri açısından hayli zengin olup henüz keşfedilmeyi ve incelenmeyi bekleyen pek çok örneğe sahiptir. Beş asrı aşan geçmişiyle dil tarihimizde önemli bir yer edinen; dil, din, edebiyat, tarih, sözlük vb. alanlarda çok sayıda eser ortaya koyan Çağataycada tıp ve eczacılık gibi insan hayatıyla doğrudan ilgili disiplinlerde eserlerin bulunmadığının yahut az sayıda olduğunun ifade edilmesi makul görünmemektedir.

Bu sahada, köklü tıp geleneğine sahip Uygur Türklerince telif edilmiş çok sayıda tıp kitabı vardır. Nitekim yukarıda kısaca tanıtılan metin, coğrafya ve/veya müstensih yönüyle Uygurlara bağlanmaktadır. Mevcut malzemeye bakarak Çağatay Türkçesinde tıp içerikli bilimsel eserlerin de yazıldığı, bu alanın oluşmasında ve gelişmesinde Uygurların payının olduğu söylenebilir. Türklük bilimi araştırmacılarına düşen görev; Rusya, Özbekistan, Çin, İsveç ve sair ülkelerde enstitü, kütüphane, müze gibi yerlerde ve şahıslarda bulunan, henüz varlığı dahi bilinmeyen veya incelenmemiş olan eserleri incelemek, ulaşılan sonuçları bilim dünyasıyla paylaşmaktır.

Zengin kaynakçası, dizini, işlevsel sözlüğü ve kullanıcılara kontrol etme imkânı sunan orijinal metniyle *XIX. Yüzyıla Ait Çağatayca Tıp Metni* isimli kitap, araştırmacıları Türkiye Türkolojisinin ihmal ettiği Çağatayca tıp metinlerini keşfetmeye davet etmektedir.